

דתישבו

בס"ד

פרשת בא, תשע"ז, מספר 1206

התעללות ה' במצרים

יאיר ברקאי

שיספרו לבניהם ובניהם לדור אחרון, את אשר התעללתי במצרים כלומר מה שפעלתי בתוכם".

בדרך דומה פירש גם בעל "אור החיים" (רבי חיים בן עטר 1696 מרוקו – 1743 ירושלים):

אכן כוונת הכתוב הוא כי בא ה' להודיע כי אין תכלית הכוונה בהבאת האותות בקרבו לעשות נקמה בפרעה אלא לחזק האותות שבהם עיקר האמונה בלב ישראל, כדי שיהיה רשום בל ישכח לנצח כי כשיהיה בקרבו של פרעה יהיה בזכרון בני ישראל לעולם ועד.

העם מצווה להנחיל לדורות הבאים את התובנה הזאת, כחלק מהמסד המוסרי-אמוני של הנהגת הבורא את עולמו.

אולם רש"י בפירושו לפסוקנו מתנגד לפירוש הפועל "התעללתי" מלשון "עלילה" ו"מעללים", ואומר:

התעללתי - שחקתי, כמו "כי התעללתי ב"י" (במ' כב:כט); "הלוא כִּאֲשֶׁר הִתְעַלַּל בָּהֶם" (שמר"א ו:ו), האמור במצרים. ואינו לשון פועל ומעללים, שאם כן היה לו לכתוב עוללתי, כמו: "ועולל למו כִּאֲשֶׁר עוֹלַלְתָּ לִי" (איכה א:כב); "אֲשֶׁר עוֹלַלְתָּ לִי" (שם:כב).

להלן הסבר פירוש רש"י בדברי הרא"ם (רבינו אליהו מזרחי, המאה ה"ט) קושטא, בספר אוצר מפרשי התורה, ירושלים תשל"ג):

התעללתי - שחקתי. לא פעלתי כמו שתרגם אונקלוס 'ניסין דעבדית'... ולכן, אחר שבשורש "עול" נתייחד בניין התפעל [על] עניין השחוק, ובניין פועל המרובע (=עולל) על עניין הפועל ומעללים, לא יתכן לכתוב בעניין פועל ומעללים בנין התפעל המיוחד לענין שחוק.

פירושו של רש"י לפועל "התעללתי" התקבל בעברית של דורנו, ובה "מתעלל" משמעו: מתאכזר, מבזה, משפיל.¹

בתחילת פרשתנו מפורטות המטרות של מכות מצרים (שמ' י:א-ב):

וַיֹּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה בֹּא אֶל פְּרַעֲהַ כִּי אֲנִי הִכְבַּדְתִּי אֶת לְבֹו וְאֶת לֵב עֲבָדָיו לְמַעַן שְׂתִי אֶתְתִּי אֱלֹה בְּקִרְבּוֹ.

וְלַמַּעַן תִּסְפָּר בְּאָזְנֵי בְנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת אֲשֶׁר הִתְעַלַּלְתִּי בְּמִצְרַיִם וְאֶת אֶתְתִּי אֲשֶׁר שְׂמַתִּי בָם וַיִּדְעֻתֶם כִּי אֲנִי ה'.

המטרה הראשונה היא עבור מצרים והשנייה לישראל, אך הצד השווה בשניהם הוא הכרת ה' וגבורתו, והנחלתה לדורות הבאים, כדברי בעל הכתב והקבלה (הרב יעקב צבי מְקַלְבֵּנוֹרְג; 1785 – 1865 גרמניה):

למען שתי, למען יתחזקו תוך אנשי ארצו אותות וראיות המורות עלי, על עצמותי ועל התנהגותי עם יושבי תבל, ולא זו בלבד שאנשי ארצו החיים יבואו לידי הכרת האמתיות האלה, אבל יורישו ויודיעו יסודות האמתיות האלה גם לדורות אחריהם.

אולם בפסוק ב ישנו ביטוי טעון: "את אשר התעללתי במצרים". מה בדיוק אמורים ישראל לזכור ולספר לדורות הבאים?

היו שקישרו את הפועל "התעללתי" במילה "עלילה", שהוראתה במקרא "מעשה". על פי ההבנה הזאת תרגם אונקלוס: "ית נסין דְּעַבְדִּית בְּמִצְרַיִם", כלומר, את הנסים שעשיתי במצרים, שהם עלילותיו של ה'.

כך עולה גם ממילונו המקראי של מנחם בן סרוק (ספרד, ראשית המאה העשירית), שצירף לפסוקנו באותה משמעות (שורש "על" מחלקה רביעית) את: "נוֹרָא עֲלִילָה" (תה' סו:ה); "הוֹדִיעוּ בְּעַמִּים עֲלִילְתֵי" (תה' קה:א), "וְרַב הָעֲלִילָה" (יר' לב:יט). בעקבות מנחם בן סרוק הלכו גם ר' יונה אבן ג'נאח (ספרד, סוף המאה העשירית) ורד"ק (פרובנס, המאה ה"ג) בספרי השורשים שלהם (בשורש על"ל).

ייתכן שמדובר במכלול ההתנהלות של הנהגת ה' במצרים, כדברי אברבנאל (רבי יצחק בן יהודה אֲבֵרְבֵנְאֵל, המאה ה"ט) ספרד): "והתכלית הג' הוא כנגד ישראל

* ד"ר יאיר ברקאי מרצה לתנ"ך ולמדרש במכללת שאנן.

¹ מילון ספיר, בעריכת א' אבניאון, 1997, עמ' 699.

לעיל ה:י ואילך), היה עונשם במידה כנגד מידה – ייסורים של התעללות. הרש"ר הירש מנסה, בפירושו על פסוקנו, למצוא משמעות משותפת לכל הוראותיו של השורש על"ל:

התעללותי, משורש "עלל". עוד משורש זה: "עולל" = הילד המתפתח, ומכאן "עלילה", לא מעשה נפרד, ו"עלל", לא עשייה בודדת, אלא שרשרת מתפתחת של מעשים או עשייות, ו"עולל": לגרום למשהו באמצעות שרשרת רצופה של פעולות. "התעלל": להראות מתוך שרשרת פעילויות רצופה. "להתעלל

ב –": במישהו, כלומר להפגין במישהו, המשמש כחומר, את כוחו וכו' על-ידי שרשרת פעולות.

לדבריו, ה"התעללות" בפסוקנו באה להצביע על רצף פעולות.

ניסיון מעניין נוסף לצירוף של כמה משמעויות לפועל "התעללתי" מציע בעל "הכתב והקבלה", כהסבר לתרגום אונקלוס:

התעללתי. תרגם אונקלוס: ניסין דעבדית, ויראה שהבין במלת "התעללתי" הוראה תאומית וכפולה, לשון פעולה מן "ועולל למו", ולשון התעלות והתנשאות, מן "נעלית על כל אלהי"; "עלה א-להי בתרועה", ופירוש התעללתי, התנשאתי בפעולותי ... והרא"ם לא הבין כן, ולולי דבריו הייתי מפרש מלת "התעללתי" לשון עלה וסבה.

לדעתו, אין מדובר בנקמה ובמשחק במצרים, אלא בהתנשאות ה' בקרבם בעקבות עלילות ה'. כלומר, פעולותיו המיוחדות שהשאירו את חותמן בהם.

לדעת הרב יהודה עמיטל (1924-2010), ראש ישיבת הר עציון ומייסדה, יש משמעות מיוחדת וצורך מיוחד להתעללות שמתעלל ה' בפרעה, והיא קשורה בשלילת הבחירה החופשית מפרעה ומעבדיו:

על מנת להוכיח לכול שפרעה טעה ושאיש איננו יכול למרוד בקב"ה, צריך היה לחזק את לב פרעה בחמש המכות האחרונות - ליטול ממנו את הבחירה החופשית ולגרום לו לפעול בהתאם לרצון ה', ולא כרצונו. זהו פשר ההתעללות בפרעה ופשר ההתרוצצות סביבו והמור"מ אתו: הקב"ה רצה להראות לפרעה שאין הוא אלא כלי משחק ביד ה' ושביכולתו של הקב"ה ליטול את הבחירה ממי שמורד בו.²

בעקבות רש"י הלכו גם אבן עזרא ורמב"ן. אבן עזרא אומר (בפירושו הארוך לפסוקנו): "ודברה תורה כלשון בני אדם לומר התעללתי, כאדם משנה התולדת להנקם מאחר".

דהיינו, מדובר בפעולות חריגות באופיין, שונקטות כמעשי נקמה, תגובה על התנהגות בלתי ראויה של הזולת. הנקמה יש בה מיסודות ההשפלה והאכזריות.

יסוד התעללות נוסף, הלעג, נמצא בפירוש הרמב"ן: "וטעם התעללתי - כי אני מצחק בו, שאני מכביד את לבו ועושה הנקמות בו, כטעם "יושב בְּשָׂמִים יִשְׁחַק ה' יִלְעַג לְמוֹ" (תה', ב:ד).

החזקוני (רבי חזקיה בן מנוח 1250 - 1310 בערך, צרפת) מסביר את ההבחנה בין "התעלל" ובין "עולל": "התעללתי כל תיבה דוגמא זו כשיש בה תי"ו היא לשון צחוק ולעג, וכשהיא בלא תי"ו היא לשון מעשה".

אולם שד"ל (שמואל דוד לוצאטו 1800 - 1865 איטליה) מציין כי קיימת הבחנה נוספת בין צורות השורש על"ל בבניין התפעל:

התעללתי במצרים - כמו "כִּי הִתְעַלַּלְתָּ בִּי" (במ', כב:כט); ו"וּתְעַלְלוּ בָּהּ כָּל הַלְוִיָּהוּ" (שו', יט:כה); "הֲלוֹא כָּאֲשֶׁר הִתְעַלַּל בְּהֵם" (שמו"א, ו:ו); ו"וּדְקַרְנֵי וְהִתְעַלְלוּ בִּי" (שם, לא:ד); ו"וּהִתְעַלְלוּ בִּי" (דבה"א י:ד); "פֶּן יִתְּנוּ אֶתִּי בְיָדָם וְהִתְעַלְלוּ בִּי" (יר', לח:יט). כל אלה עם ב"ת אחריהם כמו זה, וכולם ענינם היזק מחובר לבזיון. אך "התעולל" מצאנוהו בלא ב"ת אחריו וענינו פעולה, "לְהִתְעוֹלֵל עַלְלוֹת בְּרָשָׁע" (תה', קמא:ד).

דהיינו, רק כאשר יבוא אחר הפועל "התעלל" מושא עקיף שבראשו אות היחס ב, יהיה מובנו לעג ובזיון. בהקשר תחבירי אחר יהיה משמעו "פעולה" (כמו בפסוק: "אֵל תֵּט לְבִי לְדַבֵּר רָע לְהִתְעוֹלֵל עַלְלוֹת בְּרָשָׁע אֶת אִישִׁים פְּעֻלֵי אֲוִן").

עמוס חכם (בפירוש דעת מקרא על אתר) תמצת וסיכם את שתי הגישות לפירוש הפועל "התעללתי":

את אשר התעללתי במצרים - את הנפלאות הגדולות אשר עשיתי במצרים. "התעללתי" שבכתוב הזה פרושו: נגליתי בנפלאותי; ולשון "התעללתי" מקביל אל "אתתי אֲשֶׁר שְׁמַתִּי בָם" ... פירוש אחר: עינית אותם מתוך שנאה, כלשון: "כִּי הִתְעַלַּלְתָּ בִּי" (במ', כב:כט), ודיברה תורה כלשון בני אדם, והוא על דרך "וְעַם עֲקַשׁ תִּתְּפַחֵל" (שמו"ב, כב:כז). ולפי שהרעו המצרים לישראל והתעללו בהם (ודוגמה מובהקת של התעללות היא גזרת התבן,

² הדברים לקוחים מתוך שיחה שנאמרה בליל שבת קודש פרשת בא תשנ"ג, וסוכמה על ידי מתן גלידאי.

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:
<http://www.biu.ac.il/JH/Parasha>
כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il
הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן יש לשמור על קדושת העלון

עורך: פרופ' יוסף עופר
עורכת לשון: רחל הכהן שיף